

ਕਿਤੇ ਨੀਂ ਗਿਆ ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ....

ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਰਹੇ?!!

ਨਹੀਂ, ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।

ਇਕ ਖਲਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ।

ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ? ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਸੀ?

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਖਲਾਅ ਸਰੀਰ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੌਣ ਸੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ? ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ! ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ।

ਕਿਸ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ? ਕਿਹੜੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਲਾਮ? ਲਾਲ ਸਲਾਮ ਕਿਉਂ? ਇਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਬੇਰੰਗ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਿਉਂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਅੱਜ ਵੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ, ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਮਤਲਬ ਭਰਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਛੜ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ? ਕਾਮਰੇਡ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਤਾਂ ਸਾਥੀ ਹੈ, ਭਰਾ, ਇਕ ਦੋਸਤ। ਨਾਲੇ ਕਾਮਰੇਡ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਸਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠਣਾ ਸੀ, ਕਿਹੜਾ ਕਾਮਰੇਡ? ਆਈ.ਐਮ., ਐਮ.ਐਲ., ਲਾਲ ਤਾਰਾ, ਲਿਬਰਲ।

ਕੌਣ ਸੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ?

ਜੋ ਜੋ, ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਫਿਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ-ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ, ਉਸ ਦਾ

ਫਿਕਰ ਸੀ— ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ, ਮਨੁੱਖ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ। ਉਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹਾਲਤ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੋਰ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ— ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਖੇਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਦਲਿਤਾਂ, ਲਿਤਾੜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ।

ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਭੈਣ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ 'ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਵਰਗੇ ਨਿੱਕੇ ਲੱਗਦੇ, ਵੱਡੇ ਸਵਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ। ਔਰਤ— ਜੋ ਕਿ ਵਰਗ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਲਿਤਾੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਛੜੀ ਅਤੇ ਬੇਪਛਾਣ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਕਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਕੀ ਇਹ ਫਿਕਰ ਮੁੱਕ ਗਏ ਨੇ?

ਫਿਰ ਕੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੈ?

ਕੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ?

ਇਹ ਫਿਕਰ ਜਦ ਤੱਕ ਰਹਿਣਗੇ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।

ਜੇਕਰ ਫਿਕਰ ਹੂਬਹੂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜੀਏ ਤੇ ਇਹ ਕਹੀਏ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ। ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ। ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ ਠੀਕ ਕਿਉਂ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਉਲਟ ਜਾਂ ਗਲਤ ਕਿਵੇਂ?

ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਦਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਨਿਗੂਣੇ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ—ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ—ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ—ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ, ਤਕਦੀਰ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਕਰ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ, ਗਲੀ-ਗਲੀ, ਦਿਨ-ਰਾਤ। ਨਾਟਕ! ਨਾਟਕ! ਨਾਟਕ!!

ਕੀ ਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ?

ਸੁਨੇਹਾ।

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੀ?

ਸੁਨੇਹੇ ਭਰੇ।

ਨਾਟਕ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਸਟੇਜ ਦੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਸ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਇਕ ਆਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ, ਇਕ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ; ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੰਪਾਦਨਾ, ਝੋਲਾ ਭਰ ਕੇ ਸਸਤੇ ਰੇਟਾਂ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਘਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਸੈਮੀਨਾਰ, ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ.....ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੇ। ਜਿਥੋਂ ਜੋ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਕਾਫਲਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਮੰਚ, ਚੇਤਨਾ ਮੰਚ, ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ, ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ-ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਮੰਚ....ਸਮਤਾ, ਸਰਦਲ, ਚਿੰਤਕ.....ਤੇ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ।

ਹਰ ਹਾਲ, ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਹ। ਹਰ ਵਰਗ ਲਈ—ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਪੇਂਡੂਆਂ, ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ, ਸਹੂਲਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ। ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ-ਥੱਕਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।

ਕਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਨਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਟੇਜ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਈਕ ਇਕ ਹੈ ਸਿਰਫ...ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਪੈਸੇ ਘੱਟ ਨੇ, ਰੋਟੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ....। ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਨਾਟਕ। ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਖਾਨਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵਾਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਮਕਸਦ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿ ਉਮਰਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਧਾਰਨਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ, ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਕਰੀਏ! ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣਾ ਕਿ ਇਹ ਔਖਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਸਾਲ ਚੱਲੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ? ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਹ ਹੈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ।

ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।

ਇਕ ਸਵਾਲ ਅਕਸਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਸ ਉਮਰੇ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ-ਪੁੱਛਦੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੱਠ ਦਹਾਕੇ, ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ। ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਸਗੋਂ ਨਿਘਾਰ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਆਖਰ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ? ਅਜੋਕਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ, ਸਹੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਿਰਫ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਜਿਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਾਲ ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ, ਵਿਹੜਿਆਂ ਤੋਂ, ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕੀ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ, ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ?

ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ, ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ, ਇਹ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹਾਂਰਬੀ ਕਹਿਣ—ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ...।

ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ, ਇਹ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਲਾ ਨਹੀਂ। ਮੰਨ ਲਵੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ ਹੈ? ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਤਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਜ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸਟੇਜ ਨੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ? ਫਿਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਉੱਚ-ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੀ ਨਾਟਕ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਹੀ ਸਹੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਸਹੀ। ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਭੁੱਲ੍ਹਾ ਰੂਪ ਹੀ ਸਹੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ? ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ/ਰੈਲੀ ਲਈ ਇਕੱਠ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਖੁਦ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ, ਲੋਕੀਂ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਪੋਹ-ਮਾਘ ਦੀ ਠੰਡੀ-ਗਾਤ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਵੱਧ ਟੇਕ ਲਾਈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਸਮਝ-ਦਰ-ਸਮਝ, ਪਾਰਟੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ 'ਪਾਰਟੀ ਸਿਆਸਤ' ਤੋਂ ਵੱਧ 'ਮਨੁੱਖ' ਬਣ ਗਏ। ਪਾਰਟੀ ਪੜਾਅ-ਦਰ-ਪੜਾਅ ਪਾਟਦੀ ਗਈ। ਆਈ, ਐਮ, ਐਮ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਲ ਤਾਰਾ, ਲਿਬਰਲ...ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ, ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੁੰਗੜਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਅ ਜੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਖੁਦ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ। ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਵੱਖਰੀ ਕਲਾ, ਇਕ ਅਲੱਗ ਸ਼ੈਲੀ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ! ਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿਚ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਾਂ ਅਰਥ ਹੈ ਲਿਤਾੜੇ, ਪਛੜੇ, ਗਰੀਬ, ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਸੋਚ, ਇਕ ਜੀਉਣ ਜੋਗਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮੰਤਵ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ!

ਖਲਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਖਲਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਖਲਾਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਵਾ ਮਾਸਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਥਾਂ ਫੌਰਨ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਜੋੜੀਏ ਤਾਂ ਖਲਾਅ ਪੈਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਵਾਵਾਂ ਵੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਕੰਮ, ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰੋਟੀਆਂ ਸੇਕਣ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਭਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੋਚ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹਮਸਫਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਖਲਾਅ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਗੂੰਜ ਨੂੰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਸੋਚ ਭਰਪੂਰ ਗੂੰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਤੈਨੂੰ ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਲਈਏ, ਚਿਤਵ ਲਈਏ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰੀਏ; ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਠਰੰਮਾ ਸੀ, ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ, ਡੂੰਘਿਆਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ, ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਨਾ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸੀ, ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਭੀਰ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁੱਸਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ, ਇਕ ਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟ।

ਜੇਕਰ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਕਸ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ।